

ŞİRVAN AŞIQ MUHİTİNİN ÇAĞDAŞ VƏZİYYƏTİ The Contemporary Situation Of Shirvan Ashug Sphere

Galib SAYILOV*

Özet: Şirvan aşiq muhiti coğrafi yapısı bakımından geniş bir alanı: Şamahı, Aksu, Kurdemir, Gokcay, İsmayılı, Akdaş, Ucar, Salyan, Deveci, Guba, Derbend kimi arazileri ihata etmekte olub, buralarda yaşamış aşıklar tarafından meydana getirilmiştir. Çağdaş Şirvan aşıkları Dede Aliaskerin vasiyetine sadık kalarak, aklı, ahlak ve marifeti her zaman davranış tarzına çevirerek sürekli sanatın amacına sadakat göstermişlerdir. Mirza Bilal'in, Aşiq Şamil'in, Aşiq Şakir'in, Aşiq Penah'ın, Aşiq Beyler'in, Aşiq Ahmet'in ve nice çağdaş Şirvan aşığının fealiyetinde bunları görmek mümkündür.

Anahtar sözcükler: Azərbaycan, Şirvan, Aşiq, Mühit, Sanat, Çağdaş Durum

Abstract: According to its geography the Shirvan ashug sphere occupies the large area. The areas such as Shamakhi, Agsu, Kurdemir, Goychay, Ismayilli, Agdash, Ujar, Salyan, Devechi, Guba, Derbend many ashugs were registered. The contemporary Shirvan ashugs were devoted to the will of Dede Alesger, turned the intelligence, good manners and courtesy to their behavior manners, and they always showed their faithfulness to the main ideal of the art. It is possible to see it in the activity of the contemporary Shirvan ashugs such as Mirze Bilal, Ashug Shamil, Ashug Shakir, Ashug Panah, Ashug Beyler, Ashug Ahmed and others.

Keywords: Azerbaijan, Shirvan, Ashik, Environment, Art, Modern Situation

Şirvan aşiq ənənəsi zəngin şeir və musiqi qaynaqlarına malikdir. Buraya həm ənənəvi aşiq yaradıcılığına xas olan sənət nümunələri, həm də digər sənətlərdən alınan örnəklər daxildir. Tədqiq etdiyimiz mühitin tariximədəni səciyyəsinə araşdırarkən müşahidə etdik ki, bölgə kifayət qədər mədəni resurslara malikdir. Digər tərəfdən də sənətlərarası inteqrasiya prosesləri aşiq sənətinə öz təsirlərini göstərmişdir. Şirvan aşığını diqqətlə təhlil etdiyimiz zaman onun əski təbiətindən qalan izləri, yəni “həm aşiq, həm dərviş, həm də dəli” olduğunu görə bilirik. Rəqs elementi təkcə Şirvan aşiq mühitində qorunmuşdur. Vaxtilə bunun sufi ayin zamanı icra olunan ritmik hərəkətlər olduğu diqqətdən qaçırılmamalıdır. Burada daha əski ritual elementləri də aşkarlana bilər. Bu element də Şirvan aşığının sufi mənşəli olmasına işarə edir. Ona görə də hesab edirik ki, həm ritualistlər, həm də

* Dr.-, Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi.

rəqs və oyun araşdırıcıları məsələyə diqqət etməlidirlər. Bu tipli əski elementlərin Şirvan mühitində yaşaması çox qədim zamanların və orta əsrlər təriqət dönəminin, başqa sözlə, sənətin yarandığı mərhələlərin mühitdə, sənətdə və sənətkar şəxsinə ifadəsi deməkdir. Şirvan aşığının repertuarı da klassik sənətdən və ya sənətin klassik nümunələrindən qaynaqlanır.

Şirvan aşıq mühiti coğrafiyasına görə geniş ərazini əhatə edir. Şamaxı, Ağsu, Kürdəmir, Göyçay, İsmayıllı, Ağdaş, Ucar, Salyan, Dəvəçi, Quba, Dərbənd kimi ərazilərdə aşıqlar daha çox qeydə alınmışdır. Amma aşıq mühitinin coğrafiyası geniş olsa da sənət ənənəsi, ifaçılıq tərz, musiqi, şeir və dastan repertuarı vahiddir. Məhz bu repertuar, tərz və üslub eyniyyəti onu vahid bir mühit kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Mühiti səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərə tarixi köklər, qaynaqlar, sosial-mədəni şərait, təbii-coğrafi mühit, folklor və sənət gerçəklikləri də daxildir. Şirvan ərazilərində mədəni mərkəzlər musiqinin, şeirin və sənətin də yüksək inkişafı üçün şərait yaratdığından aşıq sənəti də bu mərkəzlərdən qaynaqlanmışdır. “Sənətin sürətli inkişafı həmişə böyük şəhərlər, insan məskənləri ilə əlaqəli olmuşdur. Şirvanda dövlətçilik ənənələrinin qədimliyi və əski şəhər mədəniyyətinin mövcudluğu digər sənət sahələri kimi aşıqlığın da rəşional inkişafına meydan açmışdır” (10). Amma bu heç də aşığın başqa bir əsasında yarandığı mənasını ifadə etmir. Aşıq əski inanclar üzərində yaranıb, sufi kökü üstündə təşəkkül tapıb, sufizmin iflasından sonra sənətçiliyə çevrilmişdir. Şirvan aşıqlarının formalaşdığı və fəaliyyətdə olduqları mədəni şərait onlara öz təsirlərini göstərmiş və buna görə də Şirvan aşıqları bir sıra özünəməxsus keyfiyyətlərə malik olmuşlar. Şirvan aşıq ənənəsi eyni zamanda dədə şəxsiyyətlərin əsasını qoyduqları zəngin bir məktəbdir. “Şirvan aşıq məktəbi bu vilayətin paytaxtı olan Şamaxı mühiti əsasında formalaşmışdır. Lakin Şamaxı tez-tez baş verən təbii fəlakətlər üzündən dəyişmiş, buradakı əhəki məcburi miqrasiyalara düçar olaraq ətraf yaşayış məskənlərinə – indiki Ağsuya, Qubaya, Bakıya və b. arən ərazilərinə səpələnmişlər. Mühitin ilk yayılma və genişlənmə səbəbi bu məcburu miqrasiyalar olmuşdur. Lakin Şamaxıda aşıq mühitinin intensiv inkişaf tempi, aşıq ocaqlarının, tayfa, irsi keyfiyyətləri əsasında daim qorunub saxlanılmış, həmin ənənə Şixzərli, Cəyirli və b. aşıq ocaqları hesabına bu gün də davam etməkdədir” (10). Şirvanda aşıq ənənəsi özünəməxsus keyfiyyətləri ilə qorunmuşdur. Tərəkəmə-elat həyatının daha çox saxlandığı mühafizəkar kəndlərdə aşıq ənənəsi öz təbii məcrasında davam etmişdir. “Bu gün Şirvan aşıq məktəbinin şəcərəsi göz önünə çəkiləndə Şamaxıdan Sabrana, Şəkidən Dərbəndə, Muğandan, Mıldən Qubayacan geniş ərazilərdə mövcud olmuş sənətkarların, o sıradan Molla Qasım (XIII), Məlik Kurəli (XIX), Abbas Bayatlı (XVI), Dostu Şirvanlı (XVII), Aşıq Abdulla (XVII), Saleh Şirvanlı (XVIII), Baba Şirvanlı (XVIII), Dəllək Murad, Xaltanlı Tağı,

Məhəmməd Vətəniyati (XVIII-XIX), Aşıq Oruc Turcanlı (XIX), nəhayət, Aşıq Ağaməhəmməd, Aşıq İbrahim, Aşıq Bilal, Aşıq Şamil, Aşıq Qurbanxan, Aşıq Şakir və b. (XX) yada düşür" (10).

Bizdən öricəki tədqiqatçıların da qeyd etdikləri kimi, Şirvan aşıq ənənəsinin özünəməxsusluğunun bir cəhəti də onun instrumental ansambllaşmağa meyli olmasıdır. Bu, əlbəttə ki, bir tərəfdən səltər və saray şəraitindən gələn musiqi ənənəsinin təsiri ilə əlaqəlidir, digər tərəfdən, ümumiyyətlə, mədəniyyətin, o sıradan musiqi sənətinin, ifaçılığın, sənətə olan estetik tələbatın və zövqün inkişafı ilə bağlıdır. Sazın balabanla qoşalığı, bir zamanlar sufi ayinlərində istifadə olunan neyin davamı kimi də dəyərləndirilə bilər. Ehtimal ki, balaban sazın yox, saz balabanın yanına gəlmişdir. Sazın sufi praktikasına daxil olması nisbətən sonrakı hadisədir. Ora qədər saz da orta əsrlər musiqi ansambllarında istifadə olunan alətlərdən biri olmuşdur. Sufilər ona sonralar müraciət etmişlər. Saza qədər sufilərin neyi və ya balabanı var idi. Balaban çox qədim və milli musiqi alətidir.

Şirvan aşıq ansamblının tərkibindəki nağara da sufi təcrübədəki dəfin, davulun yerini tutmaqdadır. Şirvanda bunlar qorunub qalmışdır. "Aşıq ansambllarında "yançı aşığın" – müğənnin də yer alması meydana tamaşaçısına, əyləncəyə söykənən Şirvan məclislərinin ənənəvi strukturundan irəli gəlir. Tamaşaçıların tərkibinə görə yekcins olmayan belə məclislərdə tələb və təklif də nəzərə alınır, aşıq sənəti ilə muğamın, aşıqla xanəndənin yarışması, sənət mübarizəsi təsiri bağışlayırdı. Görkəmli maarifçi H.Zərdabi aşıq ansambllarının doğurduğu təəssüratın sadəcə xalq, xüsusən uşaqlar tərəfindən uzun müddət yaşandığını, hətta ifaçıların təqlid olduğunu yada saldı" (13, 240).

Şirvan Azərbaycan musiqi sənətinin zəngin, inkişaf etmiş bir bölgəsidir. Burada musiqi sənətinin çeşidli tipləri mövcuddur. Eyni zamanda Şirvanda ifaçılıq sənətinin də zəngin ənənəsi vardır. Aşığın ansamblda ifaçılığı barədə Ü.Hacıbəyovun da fikirləri olduqca maraqlıdır. O, Şirvan-Şamaxı toylarında iştirak etmiş kimi ansambldakı aşıq, xanəndə, balaban, nağara (dəf), qoşa nağara ifaçılarının burda yeri və funksiyası barədə konkret məlumat verir, bu strukturun kanonikliyini göstərir: "Aşıq dəstəsi dəxi əksərən üç nəfərdən ibarət olub, bunlardan biri həm oxuyar, həm də saz çalar, iki yerdə qalanı isə aləti nəğmədən olan balaban çalar, balabançının ikincisinə "zül" tutan, yaxud "dəmkeş" deyirlər ki, bunun vəzifəsi hava çalmaq olmayıb, yalnız bir sədanı uzatmaqdan ibarətdir. Balaban çalanlar tütək və zurna dəxi çalarlar, bu halda bunların xanəndəsi dəf (təbil) çalmalıdır..." (5, 280)

Şirvan aşıq ifaçılığının musiqi aspektləri sənətsünəslər tərəfindən araşdırılmalıdır. Çünki onun tərkibində çoxlu tədqiq olunmalı elementlər var. Bunların mənşəyi, əlaqələri, səciyyəvi xüsusiyyətləri və fəlsəfəsinə

qədər çeşidli aspektləri vardır. “Klassik poeziya ənənələrinin, muğam sənətinin beşiyi olan Şirvan, o cümlədən aşiq yaradıcılığında ən mütərəqqi ənənələrin inkişafına meydan açan mühit olmuşdur. Şirvanda Molla Qasımla (XIII) başlayan aşiq şeiri ənənəsinin hələ bir neçə yüz il əvvəllərdə də mövcud olduğuna böyük inam var. Amma bu varislik ənənəsi sonrakı inkişaf mərhələlərində unudulmuş, təxminən XVII əsrdə yaşamış Dostu Çirvaniyə kimi Şamaxı və onun ətrafında yazıb-yaradan, çalıb-çağıran aşıqların taleyi öyrənilməmişdir. əslində Molla Qasımdan sonra bu günə kimi yarımçıq qalan bu çevrəni Dədə Kərəmin (1290-1355), Dədə Yedigərin (1310-1370), Mövlanə Şirvaninin Sədi Şirvaninin, Ağahəsən Pirsaatlının, Sultan xan Alpaninin (XIV əsr), Aşiq Köçərin (1420-1480) yaradıcılığını öyrənməklə bütövləşdirmək olar (10). Sənətkar şəxsiyyəti yetərinəcə aydınlaşdırılmamış, sənətdə yeri müəyyənləşdirilməmiş, qoyub getdiyi sənət mirası dəqiqləşdirilməmiş aşıqları üç qrupa ayırmaq olar:

1. Şirvan aşiq mühitində adı rəvayətlərdə yaşayan onlarla sənətkarlar vardır ki, onların sənətdə xidmətləri böyük olsa da hələ lazımı səviyyədə öyrənilməmişdir. Məsələn, Aşiq Pirməmmədin şöhrətindən danışılır, amma tədqiqatlarda adı çəkilmir.

2. Bir sıra aşıqlar isə əfsanələşmiş, dastan qəhrəmanlarına çevrilmişlər. Bunlardan Dədə Kərəmi qeyd etmişdik. Bu məsələdə bəzi tədqiqatçılar kimi, ifrat meyllərə yol vermək olmaz. Məsələn, Dədə Qorqud, Aşiq Koroğlu və s. kimi məsələlərdə diqqətli olmaq lazımdır. Çünki bu şəxsiyyətlər xalqın yaradıcılığının, xalq təxəyyülünün məhsuludur, xəyali obrazlardır və onlar insanların mənəvi dünyasını təmsil edirlər.

3. Bir sıra aşıqlar da vardır ki, onların adı və sənət irsindən şeirləri yadigar qalmışdır. Amma şəxsiyyətləri haqqında əlimizdə məlumat yoxdur. Bu bir tərəfdən onların sənətin içində qaynayıb qarışması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən də o kateqoriyaya aid olan sənətkarların ayrıca tədqiqata cəlb olunmamasıdır. Məsələn, şeirləri, ustadnamələri poetik mükəmməlliyi, fəlsəfi məzmunu və ürfani dəyərləri ilə insanı heyratlandıran Dəllək Muradın haqqında məlumata malik deyilik. Bu baxımdan orta əsrlər Şirvan aşiq yaradıcılığını tədqiqata cəlb etmək üçün ehtiyac duyulmaqdadır.

Müasir Şirvan aşıqlığına gələn ənənə özündə üç böyük mərhələni birləşdirir. Bu mərhələlərin hər biri bu mühitə məxsus böyük bir şəxsiyyətin adı ilə bağlıdır:

1. Birinci mərhələ Şirvan aşiq şeirinin ilk məlum nümunələrinin müəllifi Molla Qasım Şirvani ilə başlanır. Bu XIII əsrə aiddir və Şirvanşahlar dövləti zamanına təsadüf edir.

2. İkinci mərhələ aşiq sənətinin Şirvanda ilk məlum nümayəndəsi Aşiq Dostu Şirvaninin adı ilə bağlıdır. Bu XVII əsrə aiddir və Səfəvilər dövləti zamanına təsadüf edir.

3. Üçüncü mərhələ Aşıq Mirzə Bilalla başlanan müasir dövrdür. Bu XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Müasir Şirvan aşıq məktəbinin əsasını Mirzə Bilal qoymuşdur. XX əsrin ustad sənətkarları bu və ya başqa şəkildə öz sənət şəcərələrini ondan başlayırlar. Müasir Şirvan aşıqlarında yaşayan bütün mütərəqqi ənənələrdə, şeirdə, dastanda, saz havalarında, musiqi və mahnı ifaçılığında Mirzə Bilalın qoyduğu yol, dəst-xətt var.

Mirzə Bilalın həyat və sənət yolunu A.Mirzə belə xarakterizə edir: “Məhz bu sənət piramidasının xüsusi mərhələsində – XIX əsrin son rübündə meydana çıxan Qəsədlilə Mirzə Bilal Şirvan aşıq sənətini mənə və məzmunca yeni inkişaf mərhələsinə yüksəldə bildi. Şamaxı aşıqlarının atası titulu qazanmış bu görkəmli saz-söz ustası 1872-ci ildə Şamaxının Qəsəd kəndində dünyaya göz açmış, atasının dostu Molla Veysdən mükəmməl dini təhsil almış, Şamaxıdakı ədəbi məclislərə maraq göstərmiş, dini biliklərini dünyəvi elmləri öyrənməklə zənginləşdirmişdir” (10).

Mirzə Bilal öz dövrünün görkəmli bir şəxsiyyəti, qeyri-adi istedadla malik bir şairi, ecazkar musiqi və mahnı ifaçısı olmuşdur. “Deyilənə görə Mirzə Bilal Seyid Əzim Şirvaninin şeir məclislərində iştirak etmiş, M.Ə.Sabir, Abbas Səhhət, S.M.Qənizadə ilə tanış olmuşdur. Şirvan aşıq məktəbinin ənənədən gələn özəlliklərini ustadı Aşıq İbrahimdən mənimsəyən Mirzə Bilal həm də gözəl muğam oxuması regional ifaçılıq üçün münasib sayılır və onun sənətkar kamilliyini təsdiqləyir. Ömrünün ahıl çağlarında həbs olunan Mirzə Bilalın günəyi məlum olmur. Bəziləri belə hesab edirlər ki, aşıq iyirminci illərin əvvəllərində Şamaxı İcraiyyə Komitəsinin sədrini bir şeirində təriflədiyindən bu fakt onun tutulmasının səbəb olub. Bir başqa versiyada isə Mirzə Bilalın Əliheydər Qarayev, Ayna Sultanova, Hüseyn Rəhmanov kimi şəxsiyyətlərlə tanışlığı sonradan onun əleyhinə çevrildiyi söylənilir. “ (12, 21)

Mirzə Bilal adından göründüyü kimi, dövrünün ziyalı bir şəxsiyyəti olmuşdur. Eyni zamanda öz dövrünün tanınmış insanları ilə dostluq əlaqələri olmuşdur. “Bilal Mustafa oğlu savadlı olduğuna, “Quran”ı əzbər bildiyinə görə onu Mirzə, Molla deyər çağırırdılar. Aşıq Şamil, Çarhanlı Aşıq Şərbət, Cəyirli Aşıq Abbas, Aşıq Qurbanxan və b. Mirzə Bilalın ənənədən gələn sənət üslubunu yaşatmağa çalışmışlar. Aşıq Bilal bu gün Şirvan aşıqlarının repertuarında geniş yer alan bir çox saz havalarının da yaradıcısıdır. Bilalın şeir yaradıcılığı da bu günkü Şirvan aşıq şeiri üçün zirvə kimi əlçamaz olaraq qalır, gənc nəsil bu poetik qaynaqdan geni şəkildə faydalanır. Yaradıcılığı əsrlərin, ictimai formasiyaların keçid dövrünə düşmüş, tutqu, represiyalar təhlükəsi ilə hüdudlanmış Mirzə Bilal ən səmimi şeirlərini inqilaba qədər yazmış, sonrakı dövrlərdə sifarişli, konyuktur poeziyadan da yan ötə bilməmişdir. Aşıq Bilal sağlığında ikən ustad sənətkar titulu

qazanmış, 1928-ci ildə çağırılmış Azərbaycan aşıqlarının I qurultayında Şirvan sənətkarlarının qurultay iştirakçalarına təbrikini çatdırmışdır” (10).

Mirzə Bilalın çox istedadlı, vergili bir insan olması, onun sənətdə böyük şöhrət qazanması onu soyuq repressiya illərindən qoruya bilmədi. “Bütün vətən sevgili, yurd sevgili istedadları ziyalılar kimi Aşıq Bilal da qanlı represiya “maşınından” qoruna bilmədi, 1937-ci ildə onu tutub Sibirə sürgün etdilər. Sürgün zamanı 1942-ci ildə 70 yaşında ikən dünyasını dəyişdi” (8).

Mirzə Bilalın yaradıcılığının xilas edilən hissəsi onun yaradıcılığının kiçik bir hissəsi olsa da onun sənətkar şəxsiyyəti haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir. Onun irsinin qorunmasında və araşdırılmasında S.Axundovun və M. Mürsəlovun xidmətləri Mirzə Bilal irsini yenidən aktiv dövriyyəyə daxil etmiş, bu sahədə aparılacaq toplama və tədqiqat işlərinə təməl yaratmışdır.

Seyfəddin Qəniyev “Şirvanlı Aşıq Mirzə Bilal” kitabında aşığın həyat və sənət yolundan bəhs etmiş, onun yaradıcılığından nümunələr təqdim etmişdir.

Bu nümunələrdə Mirzə Bilalın yaşadığı dərin təbəddülatlar öz ifadəsini tapmaqdadır. Belə ki, 20-ci illərdə aşıq hələ yeni quruluşa ümidlə baxır, ona minlərlə duyğularla yaxınlaşır. Aşağıdakı misralarda bu münasibət özünü aydın şəkildə göstərir:

Ümid vardır bizə böyük Lenindən,
Vətən oğlu, havadarı, gəl görüm (12, 20).

Amma aşığın ümidləri doğrulmayıb. Belə səmimi sətirlər və munis misralar da repressiyadan xilas olmaq üçün kifayət etməyib. Dövrün və dövrünün tərənnümündən başqa aşığın yaradıcılığı mövzu və məzmun baxımından olduqca zəngindir. Bu zənginlik özünü klassik aşıq poeziyasından gələn ənənəvi mövzulardakı şeirlərində əks etdirir:

İgid gərək böyük yolu gözləyə,
Ürəyində xalqa hörmət bəsləyə.

Bir oğul ki, el-obanı pisləyə,
Çəksən sinəsinə dağı, yaxşıdır (9, 80).

Əgər diqqət edilsə, müqayisə etmək çətin deyil ki, bənzər nümunələr Tufarqanlı Abbasda, Xəstə Qasımında və klassik aşıq poeziyasının digər görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığında intensiv işlənir. Bu, ürfan təlimidir. Adanı İnsan etmək üçün sufilerin kəşf etdiyi təlim belədir. İnsanlığın hələ mənəvi baxımdan çox problemləri olduğu bu təlimin tətbiqi zamanı aydınlaşır:

Adam var ki, adamların naxşıdı,
Adam var ki, heyvan ondan yaxşıdı.

Dövrün mənəvi deqradasiyası aşağıdakı mısralarda öz ifadəsini məişət kontekstində gerçəkləşdirir:

Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim,
Ala qarğa şux tərlandı bəyənməz.
Oğullar atanı, qızlar ananı,
Gəlinlər də qaynananı bəyənəmiz.

Bu klassik ənənəni Mirzə Bilal müasir Şirvan aşığına yeni dövrün gerçəklikləri kontekstində çatdırır. Burada Mirzə Bilal həm sələflər və xələflər arasında canlı yaddaş körpüsüdür, həm də bu irsi öz fitri istedadı, ilhamı və haqq vergisi ilə zənginləşdirən bir aşiq-sənətkardır.

Mirzə Bilal yaradıcılığı ilə ondan daha öncə yaşamış ustadların şeirlərinin mövzu mündəricəsi və məzmun mükəmməlliyinin arasındakı bənzərlikdən görünür ki, o, aşiq ənənəsinin ən kamil nümunələrinə həmişə və hər yerdə sadıq qalmışdır. Bu, özünü aşiq yaradıcılığının əsas mövzusu olan eşq şeirlərində də göstərir:

Yar başına dolanmazdım,
Eşq oduna qalanmazdım.
Əğyar olsaydı, yanmazdım,
Özü yandırdı, yandırdı (9, 80).

Mirzə Bilal müasir Şirvan aşığılığının təmtəül mərhələsidir. Hazırda Şirvan aşiq ənənəsində klassik irs və müasirlik arasında nikbin nöqtə Mirzə Bilalın yaradıcılığıdır. Ona görə də biz, Şirvan aşiq ənənəsini Aşiq Mirzə Bilala münasibətdə iki yerə ayıra bilərik:

1. Mirzə Bilala qədərki mərhələ;
2. Mirzə Bilalla başlanan mərhələ.

Müasir Şirvan aşığılarının sayılıb seçilən nümayəndələri bu və ya başqa şəkildə Mirzə Bilalın şagirdləridir. Mirzə Bilal klassik aşiq yaradıcılığını yeni dövrə keçirdən və onun sənət səciyyəsinə müəyyənləşdirən bir sənətkardır. Şirvan mühitində onun nüfuzu kifayət qədər böyük olduğundan sənətə müəyyənləşdirici, istiqamətverici təsiri də güclü olmuşdur. Müasir Şirvan aşığılarında Aşiq Mirzə Bilalın yaratdığı sənət məktəbi yaşamaqdadır.

Aşiq yaradıcılığını Azərbaycan mədəni arealında araşdıran və bütövlükdə bu sənətin tarixi səciyyəsinə aydınlaşdıran H.İsmayılova görə, “müasir Azərbaycan aşiq poeziyası öz kökləri ilə əski türk fəkloruna və bu istiqamətdə yaranmış xalq şeirinə bağlanır. Bu fasiləsiz sənət estafeti ədəbiyyatı və musiqini özündə birləşdirməklə bütün hallarda sənət ənənəsi və fikir fondunu öz etnik-millî qaynağından götürür. Azərbaycan aşiq sənəti genezisi və tipologiyası baxımından oğuz və türk (etnik, milli-mədəni çevrələr, tarixi, sosial-siyasi inkişaf səciyyəsi, mədəniyyət komponentlərinin bəzi differensial əlamətləri və s. nəzərə alınaraq seçilir-seçmə

H.İsmayılovundur) tarixi-mədəni mərhələlərinin analoji sənət hadisələrinin zəminində yaranmış və onun davamı kimi səciyyələnir” (6, 10).

Aşıq yaradıcılığına müasir mədəniyyətlərin mürəkkəb münasibətlər sistemində baxan Yaşar Qarayev isə bu sənəti özünəməxsus üslubda xarakterizə edir: “Eyni zamanda “Azərbaycanın saz, söz və sənət tarixindən bütövlükdə türk-Turan aləminin çox aydın və sabit xəritəsi görünür. Dünyada türklərin yaşadığı ərazilər, türklərin saldıdığı izlər hamısı burada kəşişir və qovuşur” (7, 65).

Şirvan aşiq mühitinin görkəmli nümayəndəsi, ustad Aşıq Əhmədin yaradıcılığından tədqiqat əsəri yazmış Y.Bahadurqızı mühitə keçmiş ənənədən gələn əsas istiqaməti – təriqət, təsəvvüf dəyərlərini şərh edərək onun aşiq yaradıcılığında mühüm mövqeyini aydınlaşdırır: “Haqqa qovuşmaq, ruhla ruhlanmaq, canla canlanmaq, şəriətdən həqiqətə, “əhli-fənanadan, əhli-bəqayə” yetişməyin sufi praktikası mənəvi təmizlənmədən, paklanmadan keçir. Nəfslə mübarizədə qalib gələn sufi Tanrıya doğru gedən yolda pillə-pillə yüksəlir, ona qovuşur, onda əriyib əbədi dirilik qazanır. Bu, ruhi bir prosesdir və onun əsasında Tanrı sevgisi (İlahi eşq) dayanır. Tanrı sevgisi insanda nəcib hislər və duyğular doğurur. Tanrını sevən Tanrının yaratdıqlarını da sevir. Sufi ayinləri poeziyanın və musiqinin imkanlarından maksimum istifadə etməklə ekstatik məqam yaratmağa nail ola bilirlər. Bu yüksək vəcd məqamında Tanrı ilə ruhun təması baş verir. Digər tərəfdən bu məqamın özündə də poeziya yaranır. Yəni mistik aktın (ekstazın) başlanğıcında, ortasında və sonunda yaranan poeziya həmin mərhələlərə uyğun şəkildə reallaşmış olur (1). Aşığın yaradıcılıq dünyasında təsəvvüf düşüncəsinin və bu ideyanı daşıyan insanın mənəvi yaşantılarının şərhə yuxarıdakı nümunədə dəqiq təsvir olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, aşiq poeziyası N.Cəfərov və A.Xəlilin də qeyd etdikləri kimi, “türk etnik-mədəni sisteminin folklor informasiyasını, türkün Tanrı, təbiət və insanla mistik, abstrakt və real tarixi təmasının poetik semantikasını sakral və profan duyğu və düşüncələrinin etnopsixoloji davranış stereotiplərinin reallaşdığı xəlqi mayiyyət daşıyan sosial təbiətli ədəbi-bədii mətn arsenalının ən mükəmməl və sağlam nümunələrini özündə cəmləşdirir” (3).

Aşıq sənətinin estetik aspektlərini aydınlaşdıran C.Mustafayev yazır ki, aşiq poeziyası özlüyündə mənəvi kamilləşmə fəlsəfəsinin poetik ifadəsidir. Aşıq adı da “müsəlman Şərqində geniş yayılmış eşq fəlsəfəsi aşılardan lirikanın təsirindən gəlirdi. Şərq lirikasında “aşiq” anlayışı özlüyündə eşq yolçusu, ilahi eşqə tapınan mənəvi daşıyıcıdır. Aşıq üçün varlığın canı, vəhdəti Tanrı eşqinə bağlıdır. Varlığı qəlbin gözü ilə sezmək onda Tanrını sevmək deməkdir. Öz “mən” ilə Tanrının vəhdətini bu yolla anlamaq deməkdir. Belə sevgi öləri həvəslərdən uca dayanmağı tələb edir.

Bunun üçün eşqin dönməz yolçusu, cəfakeşi olmaq gərəkdir. Eşq aşıqlərin qəlbini, yolunu işıqlandıran Tanrı işığı sayılırdı” (11, 4).

Müasir aşıqdan bəhs olunanda bəzən elə düşünülə bilər ki, bu elə “sosialist realizmi” çərçivəsində məhdud bir yaradıcılıq qəlibinə salınan ədəbiyyat kimi yeknəsəq sovet gerçəklərinin ifadə faktıdır. Bu ilk baxışda belə görünə bilər. Əslində isə aşıq yaradıcılığının qəlibləri təsəvvüf dönməsində sabitləşdiyindən ondan sonra gələn dövrlərin gerçəklikləri həmin qəliblərə dolmuş və beləcə forma gözəlliyini qorumuş və bu istiqamət məzmun bəsitliyini də çox halda kompensasiya etmişdir.

Müasir Şirvan aşıq poeziyasında “forma saxlanmaqla ideya istiqamətində dəyişmə müşahidə olunur. Orta çağ aşığının, sufünün ilahi ideali tədricən real-estetik ideala çevrilir. XVIII-XIX əsrlərdə təkkələrin, ocaqların, zaviyələrin sıradan çıxması ilə Azərbaycan aşığı mistik ritual icraçılığı funksiyasını itirir və sənətçiyə çevrilir. Amma təsəvvüf epoxasının poeziyası sənətçi aşığın repertuarında saxlanıldığından sənətin sonrakı inkişafında poetik kriteriyaları müəyyənləşdirən ətalət gücünü saxlayır. Poeziyada mənəvi dəyərlərin tərənnümü sufi prizmasından təsəvvüf kontekstində verilir. Sovet dönməsinin ateist mühitində, nəinki insanın ilahiləşdirilməsi və ilahinin insanlaşdırılması baş verir, əksinə, Tanrı-insan münasibətində əski etnik, təsəvvüfi və dini dəyərlərin çökməsi başlayır. Bu tipli poeziya qeyri-leqal fəaliyyət sferasına sıxışdırılır. Təbii ki, bu yeknəsəq sosial-mədəni şərait XX yüzilin 20-90-cı illəri arasındakı 70 ilə aiddir. Müstəqilliyimizi qazandığımız dövrün reallığı isə tamamilə fərqlidir. Doğrudur, indi təsəvvüfi poeziya yaranmasa da, dini və milli-mənəvi dəyərlərin poetik ifadəsi müasir dövrün aşıq poeziyasında geniş yer almışdır” (1).

Şirvan aşığı müasir dövrə keçib gəlmiş dövlərin sənət ənənələrini də gətirmişdir. Əhatə olunduğu mədəniyyətdən təsirlənərək əxz etmiş sənət özəllikləri onun məhəlli səciyyə qazanmasına səbəb olmuşdur. Burada sənətlərarası rəqabətin də müəyyən rolu yox deyildir.

Müasir dövr aşıq yaradıcılığı təkcə ənənədən gələn dəyərlər hesabına deyil, eyni zamanda müasir dövrdə yaranan aşıq şeiri ilə də mənəvi dəyərləri sənət dilinə çevirə bilər. “Aşıq poeziyası çeşidli istiqamətlərdən araşdırılsa da (9; 59; 67; 68; 86; 88; 94; 127 və s.), mənəvi dəyərlərin fəlsəfi-estetik konteksti yetərinə öyrənilməyib. Nəzərə alaq ki, aşıq poeziyasında estetik duyğu ilə əxlaq duyğusu vəhdət təşkil edir, aşığın zəngin çalarlı gözəllik anlayışı əslində əxlaq gözəlliyin ucaltmağa xidmət etdiyini anladır. Fiziki gözəlliyi vəsf etsə belə, insan xarakterinin yüksək keyfiyyətlərinə üstünlük verdiyini göstərir. Aşıq mərdliyi, nəciibliyi, ülvi məhəbbəti təsdiqləyəndə, eyni zamanda, öz estetik idealını təsdiqləyirdi, təbiət gözəlliklərini, güllərin, rənglərin ürək açan ahəngini insan gözəlliyi ilə nisbətə mənalandırırdı.

Təbiətə həssas münasibət aşılması mahiyyətə insanın özünə olan xeyirxah münasibətin ifadəsi idi (11, 5).

Müasir Şirvan aşiq poeziyasının mərkəzi problemi yenə də irisan olaraq qalır. Amma müasir dövrdə şeirlərin məzmununu ürfan təlimi deyil, daha çox hikmət və əxlaq təbliği təşkil edir. “Bu baxımdan aşiq şeirinin estetik mahiyyəti özünü müxtəlif hadisələr-keyfiyyətlər vasitəsilə təzahür etdirir.

Aşiq poeziyasının estetik məzmununu öyrənmək üçün onun bir çox keyfiyyətlərini ayrılıqda təhlil etmək lazım gəlir. “İnsan və onun mənəvi dünyasının estetik təcəssümü belə keyfiyyətlərdən biridir. Aşiq poeziyasında estetik duyğunun qaynağı insan, onun təbiətə və insanlara münasibətidir. İnsanın dünyada yeri, insanlıq vəzifəsi aşiq poeziyasında sənətin başqa sahələrində olduğu kimi mərkəzi yer tutur. Həm təbiət, həm insan estetik gözəllik baxımından aşiq şeirində özünəməxsus şəkildə mənalandırılır. Əlbəttə, aşiq poeziyası gerçək ələmə daha yaxından təmas etdiyi üçün ilk növbədə təbiətin, insanın xarici gözəlliyi şeirə-sözə gətirilir. Xarici gözəllik ahəngdar biçilmiş, insan qamətinin, təbiətinin, rənginin, ahənginin, musiqisinin gözəlliyi kimi təqdim edilir. Ancaq xarici gözəlliyin tərənnümü başqa sənət sahələrində olduğu kimi, aşiq sənətində də məzmun gözəlliyinin açılmasına körpüdür. Elə məzmun gözəlliyinin özü insan varlığına tətbiq edildikdə mənəvi gözəlliklərin, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin məcmusu kimi özünü göstərir” (4, 11).

Şirvan aşığının repertuarı poetik baxımdan çox zəngindir. “Təbii ki, poeziyada mənəvi dəyərlər sənətkar subyektinin gerçəkliyə fəlsəfi-estetik münasibətində doğan kateqorial bir hadisə olduğundan, məhz həmin dəyərlərin məzmunu onu ifadə etmək üçün istifadə olunan elementlərə bağlıdır. Azərbaycan aşiq poeziyasının üzərində müşahidələr apardığımız zəngin materialı (16; 17; 18; 25; 26; 28; 39; 51; 116; 118), onda əks olunan mənəvi dəyərlər arsenalını aşağıdakı şəkildə təsnif etməyə imkan verir:

1. Etnik-millî dəyərlər;
2. Təsəvvüfi-ürfani dəyərlər;
3. Dini dəyərlər;
4. Dünyəvi dəyərlər” (1).

Bunlardan birincisi sənətin təməlini, əsaslarını təşkil edir. Çünki aşiq milli dəyərlərin ifadəçisidir. Bu başlanğıcda da belə olub, bütün inkişaf mərhələlərində də bu əsas keyfiyyət onu tərk etməyib, müasir aşiq yaradıcılığında da ən mühüm cəhət budur. “Aşiq poeziyasının mərkəz xəttini, əsas ideya yükünü etnik-millî-mənəvi dəyərlər təşkil edir. Əski türk alplığı, yağma (yağmalatma - öz var-dövlətini paylama), toy (acları doyurmaq), şülən (qonalıq) və s. kimi dəyərlər müasir aşiq poeziyasında mərdlik, qəhrəmanlıq, sədaqət, vəfa, etibar, səxavət, ləyaqət, mərifət,

zəriflik, paklıq, mənəvi bütövlük kimi keyfiyyətlərin ifadəsi şəklində özünü göstərir. Poeziyada bunlar qorxaqlıq, xəyanət, vəfasızlıq bu kimi neqativ təzahürlərə qarşı qoyulur. Belə qarşıdurma qoşalığı mahiyyətə idealın təsdiqinə xidmət edir” (1).

Müasir Şirvan aşığı Şirvan folklor mühitinin də canlı yaddaşdır. Folkorda yaşayan məlumatların əksər nümunəsi aşığın hafizəsində olur və aşiq öz yaradıcılığında və ifasında bu ehtiyatlardan yerinə uyğun şəkildə istifadə edir.

“Aşiq bir sənətkar subyekt olaraq təkcə estetik informasiyanı yaratmır, həm özündən öncə yaradılanları, həm də öz yaradıcılığını yaddaşında qoruyur və onu yaddaşlara ötürür, yayır, ona sosial mahiyyət qazandırır. Bu mənada aşiq funksional bir sənətçi subyektidir. O, bütövlükdə aşiq poeziyasının ümumi informasiyasını daşıyır və onu kommunikativ sferaya inteqrasiya edir. İstər şeir söyləyəndə, istərsə də onu sazın müşayiəti ilə oxuyanda “aşiq xeyirxah idealların daşıyıcılarını ucaldır, onlara rəğbət duyğuları oyadır, dinləyicilərinə sevdirdirdi. Dastan danışığı aşiq sənətinin estetik qanununa – sazın, sözün, səsin vəhdətinə tabe edilirdi. Saz həvaları üstündə oxunan qoşmalarla müşayiət edilən dastan ahəgdar bir axarla danışılırdı. Musiqinin, şeirin, danışığın, həmahəngliyi özü estetik gözəllik yaradır, dinləyicilərə bədii təsiri gücləndirirdi” (11, 5).

Müasir Şirvan aşiq poeziyasında gerçək gözəlliklə əski mənəvi irsin əlaqəsi şeirlərin məzmununda xüsusi keyfiyyət kimi seçilir. “Aşiq poeziyasında təsvir olunan gözəllik həyatda mövcud olan adi və ya təsadüfi gözəlliklərin bədii əksi deyil, məyyən qanunauyğunluqlardan doğan, dərin mənaların ifadəsi olan kamil və harmonik aləmin mahiyyətini açan, eybəcər həyat tərzinin məzmununsuzluğunu, qeyri-kamilliyini qabardan bir proses kimi meydana gəlir” (4, 77). Təsadüfi deyil ki, məşhur alman filosofu Hegel “gözəllikdə ruhun (mütləq ideyanın) ümümdünya hərəkətinin mərhələlərindən birini görürdü. Ruh öz inkişafında maddi forma ilə harmonik vəhdət əldə edir, ideya formada özünün tab adekvat ifadəsini tapır – elə bu da gözəllik deməkdir” (2, 37).

Müasir Şirvan aşiq yaradıcılığında aşığın gerçəkliyə estetik münasibəti aktivdir. Bu aktivlik gerçəkliyə dəyişmək, onu sözdə, şeirdə, sənətdə gözəlləşdirmək istəyində müşahidə olunur. Ona görə də müasir Şirvan şeir ənənəsində insan, onun mənəvi dünyası və gerçəklik münasibətləri xüsusi yer tutur. “Müasir aşiq poeziyasındakı gözəllik, təbii ki, ilk öncə fikrin və sənətin gözəlliyinin vəhdətidir, yəni forma və məzmun harmoniyasıdır. Bu harmonik ifadə estetik idealın təcəssümünə xidmət edir. Burada gözəllik geniş konteksti əhatə edir: vətənin gözəlliyi, insanın gözəlliyi, cəmiyyətin gözəlliyi. Təbii ki, bunların arasında bu gözəlliyi dərk edən, qiymətləndirən, dəyərləndirən insan dayanır. Aşiq poeziyasında

başlıca estetik problem gözəl insan idealıdır” (4, 181).

Müasir aşiq öz dövrünün sənət adamıdır. Onun gerçəkliyə münasibəti sənətkarın dünyaya baxışını əks etdirir. Bu mənada gerçək aləm aşiq dünyagörüşündə yenidən mənalanır və sənət faktına çevrilir.

İkincisi, təsəvvüfi-ürfani dəyərlərdir ki, bu, ümumiyyətlə, aşiq poeziyasının mövcudluğunun əsası, təməli deməkdir. Bu sənət yaranışında sufi fəlsəfə, inam, sufi davranış-ürfan üzərində yarandı. Aşiq sənətinin zəruri atributu da budur. Onu ondan ayırsalar yerdə qalan sadəcə el şairi olacaqdır. Sufi aşiq, yəni indiki sənətin təməlində dayanan şəxsiyyətlər tamamilə təsəvvüf dəyərlərinə sadıq olmuşlar. Bu ənənə sənət mərhələsinə keçdikdən sonra təsəvvüf-ürfan dəyərləri onu yaşadan əsas mənə qaynağına çevrilmişdir. Belə ki, ənənə olaraq təsəvvüf aşiq kriteriyalarını müəyyənləşdirir və onun “norma”sı kimi çıxış edir, ona ölməmək və yaşamaq üçün impuls verir, yeni dəyərlərin onun qəliblərində könüllərə və qəlblərə daha yaxşı yatması üçün imkanlar yaradır. Yaşar Qarayevin təbircə desək, bu sənətin “sonuncu peyğəmbəri” sənət yeni dünya düzəninə girəndə bir daha aşıqlıq ölçülərini dilə gətirdi və bunu bundan sonra fəaliyyət göstərəcək sənətin və sənətkarın qarşısında “norma” kimi qoydu:

Aşiq olub tərki-vətən olanın,
Əzəl başdan pürkamalı gərəkdir.
Oturub duranda ədəbin bilə,
Mərifət elmindən halı gərəkdir.

Müasir Şirvan aşıqları Dədə Ələsgərin vəsiyyətinə sadıq qalmış, kamalı, ədəbi və mərifəti həmişə öz davranış tərzinə çevirmiş, daim sənətin əsas qayəsinə sədaqət nümayiş etdirmişlər. Bunu biz Mirzə Bilalın, Aşiq Şamilin, Aşiq Şakirin, Aşiq Pənahın, Aşiq Bəylərin, Aşiq Əhmədin və onlarla başqa müasir Şirvan aşığının fəaliyyətində müşahidə etmişik.

Üçüncüsü, dini dəyərlərdir. Başlanğıcda aşiq təriqət hadisəsi olsa da onun şəriət dəyərlərinə də münasibəti çox aktivdir. Din həm sənətin əsasında mənəvi məzmunu gücləndirir, adi anlayışları ilahi dəyərləri ifadə edən vahidlərlə əlaqələndirir və ona sakral mənə qazandırır, həm də obrazlar, simvollar, motivlər olaraq sənət səviyyəsinə mövzu verərək onu zənginləşdirir. Burada ayələr, dini kəlamlar, hədislər və rəvayətlər xüsusi yer tutmaqdadır. Aşiq dini həm ilahiyyat elmi kimi, həm də sənətə daxil olan məlumat və onu bəzəyən mənə, sənət kimi mükəmməl bilir. Bu səbəbdən də aşiq sınaqlarının, deyişmələrinin əsas məlumat yükü dini biliklərin üzərinə düşür.

Dördüncüsü, dünyəvi dəyərlərdir. Müasir Şirvan aşığı müasir dünyanın adamıdır. O, ətrafında baş verən hadisələrə biganə deyil və hətta əksinə, daha da həssasdır. Ona görə də çağdaş gerçəklik Şirvan aşığının şeirlərində öz bədii ifadəsini tapır. Amma, əlbəttə ki, bu zaman aşiq ənənəvi

formullardan istifadə edir. Aşığın qoşması və gəraylısı, xalq şeiri şəkilləri onun forma sərhədlərini müəyyənləşdirdiyi kimi, klassik məzmun da yeni mövzunu öz mənalar aləminin sintezində təqdim edir.

Beləliklə, müasir Şirvan aşığı çağdaş gerçəkliyi klassik sənət kriteriyaları çərçivəsində təqdim edə bilən aktiv bir sənətkardır. Aşiq şeiri əski formalarını saxlayır, amma məzmun planında bəzən klassik dəyərlərlə qarışıq, bəzən də ayrıca olaraq gerçək həyat mənzərələri öz ifadəsini tapır. Bu halda da aşiq şeiri yenə də mərkəzi mövzusunə – insan probleminə sadıq qalır.

Kaynaklar:

1. Bahadurqızı Y. Aşiq Əhmədin yaradıcılığı: Bakı: 2007
2. Borev Y. Estetika. Bakı: 1980
3. Cəfərli Y. Qarabağ şikəstəsi. Bakı: 1995
4. Əfəndiyev O. Aşiq poeziyasının estetik problemləri. Bakı: 1983
5. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1985
6. İsmayılov H. Aşiq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı: 2002
7. Qarayev Y. Göyçəyə qayıdan yol folklordan keçir. AFA III cild. Bakı: 2001
8. Qəniyev S. Şirvanlı Aşiq Mirzə Bilal. Bakı: 2003
9. Mirzə A. Şirvan aşiq şeirində qoşmanın poetik xüsusiyyətləri. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: 2004
10. Mirzə A. Şirvan aşiq yaradıcılığı. Bakı: 2007
11. Mustafayev C. Sənətin milli kökləri. Bakı: 1983
12. Yusifli V. Yolun düşsə Şirvana. Bakı: 1993
13. Zərdabi H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1960